International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 152-153

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 152-153
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 13-11-2023
Accepted: 18-12-2023

Dhanyasree KU
Research Scholar, Department of Sanskrit General, SSUS, Kalady, Kerala, India

Corresponding Author:
Dhanyasree KU
Research Scholar, Department of Sanskrit General, SSUS, Kalady, Kerala, India

वृक्षायुर्वेदे त्रिदोषसिद्धान्तः

Dhanyasree KU

प्रस्तावना

भारतीय विज्ञान राशिनां भण्डागारो भवन्ति वेदाः। आयुर्वेदः भारतीय वैद्यशास्त्रं अस्ति। आयुस्सम्बन्धः वेदोऽस्ति आयुर्वेदः। चरकसंहितायां आयुर्वेदस्य लक्षणं इत्थं उपपादितोऽस्ति।

हिताहितं सुखं दुःखं
आयुस्तस्य हिताऽहितम्।
मानं च तत् यत्रोत्कं
आयुर्वेदः स उच्यते।। [१]

हितं अहितं सुखं दुःखं आयुः, तस्य हिताऽहितं, आयुः प्रमाणं इमानि यत्र प्रतिपादयति तस्य शास्त्रस्य नाम आयुर्वेदमिति उच्यते। आयुर्वेदः ऋग्वेदस्य उपवेदोऽस्ति इति केचन अभिप्रयन्ति एवं अथर्ववेदस्य उपवेदोऽस्ति इति केचन, एवं अभिप्रायद्वयं अधूनापि स्तः। भारतवर्षे यथा मानवानां चिकित्सायै आयुर्वेदशास्त्रं आसीत् तथैव पक्षिमृगादिनां, सस्यानां चिकित्सायै च आयुर्वेदशास्त्रमसीत्। अश्चायुर्वेदं, हस्त्यायुर्वेदं, वृक्षायुर्वेदः एते उदाहरणत्वेन वक्तुं शक्यते। वैदिक कालादारभ्य यथा जन्तु समूहः तद्वत् सस्यानां अपि जीवः अस्ति इति विश्वासमासीत्। वृक्षायुर्वेदे बीजवपनं, सस्यरोपणं, जलसिञ्चनरीतिः, ऊर्वारूकप्रयोगः कूणपजलं, उद्यानिनिर्माणं, वृक्षारोपणमहत्वं, गृहं परितः रोपणीयाः शुभाऽशुभवृक्षाः, सस्यानामत्भूतगुणाः, बीजसंरक्षमार्गाः, बीजपवनाय शुभनक्षत्राणि इत्यादयाः प्रतिपादिताः। भारतीय विज्ञानशाखासु अत्यन्तं प्राधान्यमस्य अस्ति। वृक्षलतादीनां चिकित्साविधीनां निर्देशेन साकं प्रकृतेः सन्तुलनावस्थायाः परिरक्षणेमुख्यत्वमपि शास्त्रेऽस्मित् प्रत्यपादयत्। नवीन शोधकर्तृभ्यः उपकारकाः विभिन्नाः विद्याः अपि अत्रान्तर्भवन्ति। आयुर्वेदशास्त्रस्य उद्भवानन्तरमेव वृक्षायुर्वेदनामकशास्त्रशाखायाः अविर्भावः जातः इति मन्यते। क्रिस्तोः पूर्वं 500 शताब्दे शास्त्रोऽयं स्वतन्त्रशास्त्रत्वेन स्वरूपं प्राप्तम्। [२]

सस्यानां वृद्धये विकासाय च मृत्जलप्रकाशवाव्यादियुक्तवातावरणं मुख्यभूतं अस्ति। मनुष्याणां मुखमिव वृक्षमूलं तु कल्प्यते। सस्यलतादयः मूलेनैव जलं पोषकञ्च स्वीकुर्वन्ति। पादपः पादेन पिबति इत्यस्मात् पादपः भवति एवं अमरकोशं, मेधिनिकोशं, वाचस्पत्यं एतेषु ग्रन्थेषु उक्तमस्ति। स्वीकृतजलपोषकादयः सर्वासु शाखासु पर्णेभ्यश्च प्रददाति। एवं सूर्यप्रकाशस्य वायोः च साहाय्येन भोजनत्वेन परिवर्तयाति। एवं विकासमाप्नोति च। उष्णं स्पर्शः प्रकाशः एतेभ्यः सस्यानि सोचितसम्बन्धं प्रदर्शयति। मनुष्याणामिव सस्यानामपि बाल्ययौवनवार्धक्यादि अवस्थाः विकासस्य विविधेषु समयेषु दृश्यते। सस्यानां आयुषः नियन्त्रणं प्रकाशजलभोजनादीनां सम्यक्योगेन सम्भवन्ति। तेषां प्रतिरोध शक्तेः उतः आरोग्यस्य निदानं प्राप्यमाणपोषकाणां उपलब्दिरेव। तेषु जायमानव्रणाः तेषां आरोग्येण अतः रोगप्रतिरोधशक्तेः कारणात् निर्गच्छन्ति। एवं प्रकारेण प्रकृतिमनुसृत्य तथा च सम्बन्धं प्राप्यैव सस्यलतादयः जीवन्तः सन्ति।

यथा मनुष्येषु त्रिदोषाणामवस्थाभेतेन रोगाः आयान्ति सा एव स्थितिः वृक्षलतादीनामपि । वातपित्तकफादित्रिधातूनां न्यूनाधिक्यादेव रोगाः सञ्जायन्ते इति वृक्षायुर्वेदे समसूचयत्। आयुर्वेदशास्त्रे पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशादयः पञ्चभूतान् वातापित्तकफरूपेण त्रिधा विभक्तामस्ति एते वातापित्तकफाः त्रिदोष नाम्नि प्रतिद्धोऽस्ति। एते त्रिदोषः शरीरभागान् निर्माति, धरति, तत्रस्थजैवधर्मान् प्रवर्तयति च। अनेनकारणेन एते त्रिधातवः इत्या नामान्तरेण प्रसिद्धोस्ति। एते पञ्चभूतात्मकाः सन्ति। पञ्चभूतसिद्धान्तानुसारं आकाशावाय्वोः आधिक्येन वातः तेजसः आधिक्येन पित्तः, पृथ्वीजलयोः अधिक्येन कफश्च समजायते। रोगरहिताशरीरस्य शरीरधर्मान् इमे त्रिधातवः निर्वहन्ति। शरीरस्यास्य प्रतिरोधशक्तेः संरक्षणं त्रिदोषे एव अन्तर्निहिताऽस्ति। एतेषां त्रिदोषाणां समस्थितिरेव आरोग्यमित्युच्यते। त्रिधातूनां केचनभागाः आहारादिभिः विहारादिभिश्च क्षयवृद्धिश्चाप्नुवन्ति। त्रिदोष विषमस्थितिः वा क्षयवृद्धिर्वा अनारोग्यावस्थां जनयति।

तरूषु त्रिदोषसम्बन्धेनैव रोगमागच्छन्ति। विषयोऽयं सुरपालस्य वृक्षायुर्वेदे, शाङ्गंधरसंहितायां, बृहत्संहितायां, काश्यपसंहितायां, विष्मुधर्मोत्तरपुराणे च समचर्चयत्। एतेष्वपि सुरपालस्य वृक्षायुर्वेदे अधिकतया विवरणं प्रदत्तमिव दृश्यते। त्रिदषसम्बन्धतया रोगोत्पत्तेः कारणानि, लक्षणानि, चिकित्साविधयः एते विषयाः ग्रन्थेऽस्मिन् सुव्यक्तमुक्तमस्ति। अस्मिन् वृक्षायुर्वेदे त्रयोदश अध्यायाः सन्ति। रोगज्ञानो नामकष्टमध्याये एवं रोगोपशमन नामक नवमाध्याये च चिकित्सा एवं त्रिदोषमम्बद्ध रोगाणां

निवारणामार्गाश्च विशिष्यप्रतिपादितोऽस्ति।रोगज्ञनाध्याये यथा अध्याय नाम समसूचयत् तथैव सस्येषुजायमानविविधरोगाणां कारणानि लक्षणानि च विवृतम्। अस्मिन् अध्याये एकादशश्लोकैरेव विषयोऽयं सङ्कलितोऽस्ति। आदौ सर्वेषुसस्येषुजायमानान् रोगान् द्विधाविभक्तोऽस्ति शरीरमागन्तुकमिति। शरिरान्तर्गतरोगान् शारिरकं एवं शरीरात् बहिः जायमानस्तु आगन्तुकमिति उत्कं मुनिना सुरपालेन।

शारीरागन्तुभेदेन द्विप्रकारः समासतः।
सर्वभूरूहजतिनामातङ्कः परिकीर्त्तितः।।[३]
तत्र वातात् कफात् पित्ताच्छारीराणां समुद्भवः।
आगन्तूनां समूत्पत्तिः कीडशीतादिभिर्भवेद्।।[४]

वातरोगस्योत्भवस्तु रूक्षयुतंमेवंकाषाययुतद्रवैः सिञ्चनं भूमौ जलाभावः अनयोः कारणयोरेव संजायते।

रूक्षकषायादिद्रव्यैरत्यर्थसोचितैः ।
भूमिसंशोषणात् वृक्षे भवन्त्यनिलजा गदाः।।[५]

कृशत्वं अवनमनत्वं, स्थूलत्वं, पिटकत्वं, पर्णानामतिविकासः, परूषत्वं, फलानां रूच्यभावः एते वातसम्बन्धरोगलक्षणानि।
कफजन्यरोगाः हेमन्ते, वसन्ते च जायन्ते। कफजन्यरोगाणामागमनं तु रूचियुत्क, स्निग्ध , अम्लता, शतियूक्तैः द्रवैः सिञ्चनादेव समजायन्ते। विलम्बेन फलागामः, पाण्डुत्वं,कुब्जपत्रता, विकासराहित्यं, फलानांरूच्यभावः एते एव कफजन्यरोगाणां लक्षणानि।

स्वादुस्निग्धाम्लशीतार्देद्रव्यैरत्यथसेचितैः।
हिमगमे वसन्ते च भवन्ति कफजा गदाः।।[६]
ते चातिकालफलता पाण्टुत्वं कुब्जपत्रता।
अवृद्धिः फलितानं नीरसता चेति कीर्तिताः।।[७]

पित्तजन्यरोगाणां उद्भवः कट्वम्ललवणतीष्णद्रव्यैः अधिकतया सेचनकारणदेव। ग्रीष्णकाले वर्षान्ते च पित्तजन्यरोगाः समायान्ति। पर्णानां पीतवर्णत्वं अकालेफलानां पतनं, फलशुष्कत्वं, विशोषणं, पर्णपुष्पफलानां सदनं पतनं इत्यादयः रोगलक्षणानि भवन्ति।

कट्वम्लवर्णेस्तीक्ष्णैर्द्रवैरत्यर्थसेचितैः।
भवन्ति पित्तजा रोगा ग्रीष्मकाले घनात्यये। [८]
ते पीतपत्रताकालफलस्त्राव विशोषणम्।
पत्रपुष्पफलम्लानिः सदनं चेति कीर्तिताः।। [९]

यदि कफं मलिनं जायते तर्हि वृक्षात् द्रवमायाति वातजन्यादयः रोगाः अयदार्थपरिचरणेन जायन्ते। सस्येभ्यः पाण्डुरोगागमनं वातादिनांकोपादेव भवति। पाण्डुरोगबाधितसस्यानिस्तु पीतवर्णकाष्टयुक्ताः एवं पीतवर्णलयुताश्च भवन्ति।

क्रुद्धा वातादयो दोषाः पाण्डुरोगं प्रकुर्वते।
तेनार्त्ताः शाखिनः सन्ति पाण्डुस्कन्धफलच्छदाः।। [१०]

सस्येषु वन्ध्यता बीचदोषात् तथा परिचरणाभावात् उत दोषयुक्तपरिचरणेनेव वा दुष्टवृत्या वा वातादीनां कोपात् वा सम्भवन्ति।

बीजस्य दोषादकृतोपचाराद्।
मिथ्योपचारादपचारतो वा।।
क्रुद्धाः प्रकुर्वन्ति समीरणाद्या
वन्ध्यानशेषानवनीरूहांश्च।। [११]

रोगोपशमनाध्याये सस्यवृक्षलतादीनां वातकफपित्तजन्यानां रोगाणां चिकित्सारीतिः प्रतिपादयन्ति। मांसमेदोघृतकूपजलनिम्बादयः गोश्टङ्गः, अश्वरोमः, मत्स्यतैलं, वराहमेदः एते एव वातजन्य रोगनिवारणाय उपयुक्ताः भवन्ति। कफजन्यरोगवारणाय कषायतिक्तकटूयुक्तद्रव्याणि, पञ्चमूलाः, त्रिफला, सर्वतोभद्रपाटलगाणिकारिकस्योनक, सितसर्षपचूर्णं , तिलोदकं एतेएव निर्दिष्ठाः सन्ति। सर्वविधकफजन्यरोगानपाकर्तुं सितसर्षपचूर्णं वृक्षाणां मूले अधोभागे संस्थाप्य तिलोदकैः सिञ्चतिचेत् पर्याप्तमिति निरदिशत्।

सितसर्षपकल्कं च मूले दत्वा निषेचयेत्।
तिलभूतिजलैः सर्वकफरोगनिवृत्तये।। [१२]

वातजन्यरोगायुक्तानां वृक्षाणां मूलभागात् मृन्निवार्य तत्र नूतनमृत्स्थापयेत् इति निरदिशत्। पित्तजन्यरूक्निवारणाय मधुयुक्तक्षीरैः यष्टीमधुमधूकजैः सेचनेन रोगामुक्तिस्सम्भवेत। विनेदं फलत्रिफलजैः साकं मधु घृतं च संयोज्य जलं उष्णीकृत्य तेन जलेन सिञ्चति चेत् पित्तसमुद्भावात् समस्त रोगान् मुच्यते। पाण्डुरोगशमनाय यवगोधूमसम्भूतचूर्णैः मधुक्षीरवारिः च योजयितवा सप्ताहमेकं यावत् सिञ्चयेत् इत्यादिशत्।

यवगोधूमसम्भूतचूर्णक्षौद्रपयोम्भसाम्।
सेकैः सप्ताहमात्रेण पाण्डूरोगः प्रशाम्यति। [१३]

धातूत्रयाणामसाम्येन यथा मानवेषु रोगाः जायन्ते तथैव द्रुमलतादीनामपि रूगागमनम्। सुरपालमुनेः वृक्षायुर्वेदे सविस्तरं प्रत्यपादयत् यत् वृक्षाणां रोगकारणलक्षणचिकित्साविधयस्सर्वे धातुत्रयाणां अभावेन इति स्पष्टमेव।

End Notes

1. Charakasamita, Vol.1, Part1, Pg.13.
2. Vrksayurvea in Ancient India P.11
3. Vrksayurveagranthangal Oru Padanam, P.172.
4. 4.Surapalas Vrksayurveda, p.19.
5. Vrksayurveagranthangal Oru Padanam, P.172.
6. Ibid, P.173
7. Ibid, P. 173.
8. Ibid, p.173
9. Ibid, p.173
10. Ibid, p.173
11. Ibid, p.175
12. Ibid, p.176
13. Ibid, p.180

ग्रन्थसूचि

1. चरकसंहिता, ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१२, Vol.1, Part 1.
2. Asian Agri History oundation, Secondarabad; c2011.
3. Sadhale Nalini, Vishavallabha, Asian Agri History Foundation, Secondarabad; c2004.
4. Sadhale Nalini Scarepalaes Vrksayurveda; c1996.
5. Lallanj Gpal, Vrksayurveda in Ancient India, Sandeep Prakasan, New Delhi; c2000.
6. Vrksayurvedagranthangal Oru Padanam, Dr. N.P. Unnithiri, Kerala Bhasa Institute Thiruvananthapuram; c2007.